

Małgorzata Skotnicka-Palka

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0002-1284-7028

Działalność wybranych stowarzyszeń o charakterze kulturalno-oświatowym na rzecz polskiego społeczeństwa na przełomie XIX i XX wieku oraz w okresie dwudziestolecia międzywojennego

W czasach zaborów, a później pierwszej wojny światowej oraz dwudziestolecia międzywojennego, działalność społeczna na rzecz tworzenia i rozwijania szkół, wspierania nauczycieli i uczniów, była niezwykle potrzebna, wręcz konieczna, gdyż narażonej na wynaradawianie ludności pomagała zachować polskość. Niezbędne okazało się szerzenie oświaty i zwalczanie powszechnego, zwłaszcza wśród najuboższych grup społecznych, analfabetyzmu. Tym m.in. problemom poświęcali się liczni inteligeni i ziemianie zrzeszeni w rozmaitych stowarzyszeniach i fundacjach, traktujący tę działalność jako ważne zadanie w swoim życiu, obowiązek wobec społeczeństwa, a nawet misję. Cele, jakimi się kierowali, i wszelkie aspekty działalności społecznej opisali w dokumentacji stworzonej na potrzeby prowadzonych przez siebie organizacji. Przedstawili w nich problemy, z którymi bezpośrednio się spotykali, wszystko, na co zwrócili szczególną uwagę, i to, czemu próbowali przeciwdziałać. Formy aktywności społecznej z upływem lat zaś ewoluowały i były dostosowywane do zmieniającej się sytuacji politycznej oraz do aktualnych potrzeb społeczeństwa, a przy tym uzależnione od możliwości organizacji wspierających ich funkcjonowanie.

Celem artykułu jest rekonstrukcja i analiza aktywności wybranych organizacji prowadzących działalność o charakterze kulturalno-oświatowym na początku XX wieku w okresie do wybuchu drugiej wojny światowej – ich finansowania, budżetu, składu osobowego, rodzaju i zakresu działalności, skuteczności oraz ewentualnych powiązań politycznych. Badania

przeprowadzono na podstawie dokumentacji pozostawionej przez członków tych organizacji (w tym protokołów z zebrań, sprawozdań, regulaminów, okólników), a także informacji prasowych. Zaprezentowano natomiast stowarzyszenia funkcjonujące na wszystkich rozbiorowych terenach: Towarzystwo Czytelni Ludowych¹ (zabór pruski), Towarzystwo Szkoły Ludowej² (zabór austriacki) oraz Polską Macierz Szkolną³ (zabór rosyjski). Wspomniane organizacje doczekały się szczegółowych monografii, w tekście ważne będzie jednak porównanie ich działalności i dowiedzenie, że chociaż powstały na terenie różnych zaborów, w odmiennych warunkach politycznych, miały ze sobą bardzo wiele wspólnego. Wszystkie krzewiły oświatę poprzez zwalczanie analfabetyzmu oraz dążyły do utrzymania polskości na zajętych terenach. W wolnej Polsce realizowały zaś inicjatywy wspierające działania państwa na rzecz ujednoczenia kraju, m.in. poprzez pomoc w tworzeniu spójnego systemu edukacyjnego dostępnego dla wszystkich obywateli, bez względu na miejsce urodzenia czy majątność. Nową perspektywę stanowią również przywołane relacje osób, które były członkami tych towarzystw i angażowały się w działania edukacyjne wśród ludności polskiej lub bezpośrednio je prowadziły. Te indywidualne doświadczenia

¹ Na temat działalności Towarzystwa Czytelni Ludowych zob. m.in. W. Jakóbczyk, *Towarzystwo Czytelni Ludowych 1880–1939*, Poznań 1982; K. Kabziński, *Funkcja społeczno-wychowawcza i oświatowa Towarzystwa Czytelni Ludowych (1880–1939)*, Wrocław 1985; J. Kisielewski, *Światła w mroku. Pięćdziesiąt lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych 1880–1930*, Poznań 1930.

² Więcej o działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej zob. np. M. Bednarzak-Libera, *Działalność Towarzystwa Szkoły Ludowej na obszarze monarchii austro-węgierskiej (poza Galicję) w latach 1891–1918*, w: *Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych*, red. E.A. Mierza, Piotrków Trybunalski 2002; też, *Formy działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej na wsi galicyjskiej w latach 1891–1914*, w: *Kultura i oświata na wsi*, red. A. Meissner, Rzeszów 1996; też, *Oświata pozaszkolna w działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej (1891–1918)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach. Nauki Humanistyczne: Historia” 1996, z. 2; też, *Rola książki w działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej (1891–1918)*. *Szkic do dziejów książki w Krakowie*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2006, z. 4; I. Kosmowska, *Towarzystwo Szkoły Ludowej w Galicji*, Warszawa 1917; M. Stępowski, *Towarzystwo Szkoły Ludowej. Jak powstało, co zrobiło i do czego dąży (1891–1911)*. *W 20-tą rocznicę powstania Towarzystwa*, Kraków 1911.

³ O Polskiej Macierzy Szkolnej zob. m.in. *Dzieło samopomocy narodowej Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, przedm. W. Sołtan, zebrał J. Stemler, Warszawa 1935; H. Markiewiczowa, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016; J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905–1925*. *Wydawnictwo jubileuszowe*, Warszawa 1926.

pozwalają pokazać, jak w rzeczywistości wyglądały starania organizacyjne w terenie, praca bezpośrednia z ludźmi, nie zawsze przebiegająca w sposób łatwy, harmonijny i przynoszący zamierzone efekty. Aby zaprezentować pełny obraz, konieczne jest jednak przedstawienie krótkiego rysu historycznego, uzupełniając go o relacje zaczerpnięte z niepublikowanych przekazów rękopiśmiennych w formie pamiętników czy wspomnień.

Towarzystwo Czytelni Ludowych

W drugiej połowie XIX wieku, za rządów kanclerza Ottona von Bismarcka, nastąpiło nasilenie działań germanizacyjnych. Dążono do wykorzenia polskiej świadomości narodowej i upowszechnienia języka niemieckiego, wówczas języka urzędowego obowiązującego w szkolnictwie, sądownictwie i w całej administracji. Dodatkowo poprzez politykę Kulturkampf starano się ograniczyć wpływy Kościoła katolickiego na Polaków i uzależnić Kościół od państwa. Plany te wzbudziły sprzeciw ze strony polskich działaczy narodowych, którzy wyrażali go m.in. poprzez organizowanie obchodów rocznic narodowych, pisanie petycji protestacyjnych, organizowanie manifestacji i wieców – działania szybko jednak tłumione przez zaborcę. Postępowanie władz pruskich przyczyniło się do rozbudzenia narodowej solidarności, co zaowocowało współpracą Polaków wywodzących się z różnych warstw społecznych. Polskość miały podtrzymywać liczne powstające wówczas stowarzyszenia kulturalno-oświatowe. Działacze narodowi starali się w pierwszej kolejności zadbać o edukację Polaków i umocnić ich świadomość narodową, a dopiero później rozbudzać w nich tę polityczną⁴.

Organizacją, która miała przeciwdziałać germanizacji, angażując osoby wywodzące się z różnych środowisk społecznych, było Towarzystwo Czytelni Ludowych (TCL)⁵. Powołano je 11 października 1880 roku⁶ podczas zebrania

⁴ L. Padewski, *Czytelnictwo na Górnym Śląsku*, „Głosy z nad Odry” 1918, R. 1, nr 2, s. 84.

⁵ Jego pierwowzorem było Towarzystwo Oświaty Ludowej założone 14 stycznia 1872 roku, mające prowadzić działania edukacyjne w języku polskim na obszarze całego zaboru pruskiego, poprzez tworzenie i wspieranie wydawnictw i pism ludowych, kolportaż książek, pism i obrazków oraz zakładanie na wsiach i w miasteczkach bibliotek i ochronek dla dzieci przedszkolnych. W 1878 roku, wbrew statutowi, jego członkowie zaczęli również nawoływać Polaków do czynnej obrony narodowości i wiary, w tym do organizowania wieców i udziału w nich. Pod zarzutem uprawiania agitacji politycznej, na podstawie Ustawy pruskiej o stowarzyszeniach, 23 grudnia 1878 roku Towarzystwo zostało zdelegalizowane. Zob. W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 4–5; J. Kisielewski, dz. cyt., s. 28.

⁶ *Jednodniówka TCL 1880–1945*, Poznań 1945, s. 1; *55 lat pracy T.C.L. dla Polski 1880–1935. Rzut oka na historię Towarzystwa Czytelni Ludowych*, Poznań 1935, s. 4.

założycielskiego w Hotelu Francuskim w Poznaniu, zwołanego przez redaktora Franciszka Dobrowolskiego, sędziego Mieczysława Łyskowskiego i posła Władysława Niegolewskiego, pod przewodnictwem Władysława Bentkowskiego. Przyjęto wówczas nazwę oraz statut, w którym zapisano: „Celem towarzystwa [...] jest szerzenie pożytecznych, religijne uczucia ludu podnoszących i pouczających książek polskich i zakładanie bibliotek ludowych”⁷. Członkami mogły być osoby pełnoletnie, płacące składki⁸.

Na potrzeby badań dotyczących TCL można wyróżnić dwa okresy: od założenia organizacji do odzyskania przez Polskę niepodległości (1880–1918) oraz czas dwudziestolecia międzywojennego (1918–1939). W pierwszym okresie działalność prowadzono na obszarze zaboru pruskiego (Wielkie Księstwo Poznańskie, Pomorze Gdańskie – Prusy Królewskie, Warmia i Mazury – Prusy Wschodnie), na Śląsku oraz na terenach emigracyjnych (m.in. Berlin, Nadrenia i Westfalia). W drugim okresie TCL realizowało zadania głównie w granicach odrodzonego państwa polskiego (województwo poznańskie, śląskie, pomorskie), ale ożywioną aktywność wykazywało też na terenach plebiscytowych, choć po niekorzystnym dla Polski rozstrzygnięciu kwestii przynależności tych ziem i włączeniu ich do Rzeszy utrzymywano z regionem tylko sporadyczne kontakty w postaci tajnych szkoleń bibliotekarzy⁹.

Zakres działalności nowego towarzystwa nie był zbyt szeroki, co wynikało z konieczności zachowania ostrożności wobec zaborcy. Podejmowano aktywność oświatową, ale jedynie w formie propagowania czytelnictwa wśród ludności polskiej. Skupiono się głównie na odpowiednim doborze literatury. W tym celu powołano złożoną z czterech członków (dwóch osób świeckich i dwóch księży) Komisję Krytyczną, która określała profil gromadzonych zbiorów, a także dokonywała rozstrzygającej oceny i selekcji książek. Początkowo kierował nią Władysław Bentkowski. Komisja starała się unikać publikacji, które mogły zostać zakwestionowane przez władze pruskie, np. książek poświęconych historii Polski, zwłaszcza powstań narodowych, gdyż były one konfiskowane przez policję podczas kontroli bibliotek¹⁰. Mimo to rząd pruski zwrócił uwagę na prace TCL, a w latach

⁷ 55 lat pracy T.C.L..., s. 4–5; *Ustawy Towarzystwa Czytelni Ludowych uchwalone w r. 1880*. Cyt. za J. Kisielewski, dz. cyt., s. 249.

⁸ *Ustawy Towarzystwa Czytelni Ludowych...*, s. 249.

⁹ K. Kabziński, dz. cyt., s. 5–6.

¹⁰ W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 6; B. Warząchowska, *Biblioteki Towarzystwa Czytelni Ludowych w województwie śląskim w latach 1922–1939. Współpraca z Kościołem katolickim*, w: *Zagadnienia wydawnicze – dzieje książki, prasy i bibliotek*, red. W.A. Sitkowska, Katowice 2011, s. 103.

osiemdziesiątych XIX wieku zapadały wyroki w sprawach bibliotekarzy gromadzących „niebezpieczne” książki¹¹. W zbiorach Towarzystwa przeważała początkowo literatura religijna o zabarwieniu fideistycznym, brakowało natomiast prac o charakterze laickim i narodowym. Preferowano literaturę ludową, znaczną część biblioteki stanowiły dzieła moralizatorskie, których wartość artystyczna nie była zbyt wysoka¹². Zakupem i rozdysponowaniem książek do bibliotek na wsiach i w miasteczkach zajmował się w Poznaniu główny bibliotekarz Stanisław Jerzykowski, który funkcję tę pełnił przez 25 lat (do 1906 roku)¹³, po nim zaś, aż do odzyskania przez Polskę niepodległości, Stefan Michalski¹⁴.

Towarzystwo rozwijało się prężnie. Już w ciągu pierwszych 15 miesięcy działalności udało się utworzyć 150 bibliotek, w których zgromadzono ok. 30 tysięcy polskich książek. Biblioteki zakładano najczęściej w domach prywatnych, głównie na wsiach i w małych miasteczkach. Gromadziły zwykle od 50 do 150 książek. Początkowo problemem był brak odpowiedniej kadry pracowników oświatowych, zwłaszcza na wsiach. Już w drugim roku działalności Towarzystwo zyskało jednak 400 nowych współpracowników¹⁵.

W pierwszym okresie aktywności najistotniejszym zadaniem było pozyskanie środków, które umożliwiłyby rozpoczęcie akcji masowego zakładania bibliotek. Fundusze Towarzystwa pochodziły ze składek członkowskich, stałych i rocznych, oraz z dobrowolnych darowizn¹⁶. Źródłem dochodu były też zyski z różnych imprez, np. bali i zabaw, z teatrów amatorskich, a w prasie apelowano o zbieranie datków podczas wesel, chrzcin czy polowań. Środki te w dużym stopniu zasilały budżet organizacji¹⁷. Towarzystwo otrzymywało też pieniądze ofiarowane przez polskie instytucje, np. banki, czy wpłaty z gazet, stanowiące przeznaczone na ten cel ofiary społeczeństwa¹⁸. Nad funduszami przez ponad 40 lat czuwał skarbnik Bolesław Kapuściński¹⁹.

Towarzystwo miało charakter centralistyczny, jego siedzibą był Poznań. Działania w terenie prowadzili delegaci podlegający Dyrekcji – później nazywanej Zarządem Głównym. Najwyższą władzą (ustawodawczą)

¹¹ 55 lat pracy T.C.L..., s. 5; W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 5.

¹² B. Warząchowska, dz. cyt., s. 103; K. Kabziński, dz. cyt., s. 22.

¹³ 55 lat pracy T.C.L..., s. 5; W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 6.

¹⁴ J. Kisielewski, dz. cyt., s. 35.

¹⁵ W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 5–6; 55 lat pracy T.C.L..., s. 5.

¹⁶ Ustawy Towarzystwa Czytelni Ludowych uchwalone w r. 1909. Cyt. za: J. Kisielewski, dz. cyt., s. 250.

¹⁷ B. Warząchowska, dz. cyt., s. 103.

¹⁸ K. Kabziński, dz. cyt., s. 66.

¹⁹ J. Kisielewski, dz. cyt., s. 35.

dysponowało coroczne Walne Zebranie, na którym wyznaczano Dyrekcji zadania, m.in. kierowanie wszystkimi pracami oświatowymi, zarządzanie i organizowanie działalności bibliotecznej. W skład pierwszej Dyrekcji weszli: Mieczysław Łyskowski (prezes), Henryk Berendes, Wiktor Czarnecki, Bolesław Kapuściński, Stanisław Jerzykowski i Witold Skarżyński²⁰. Dyrekcja wyznaczała zadania delegatom w poszczególnych powiatach, a na Walnym Zebraniu składała roczne sprawozdania ze swojej pracy²¹. Zebrania te od 1919 roku zaczęto nazywać Sejmikami Oświatowymi²².

Od 1906 roku TCL posiadało swój własny organ prasowy, kwartalnik „Czytelnia Ludowa” redagowany przez Stefana Michalskiego²³, w 1910 roku zastąpiony miesięcznikiem „Przegląd Oświatowy” pod redakcją księdza Arkadiusza Lisieckiego. Funkcję w 1912 roku przejął ksiądz Antoni Ludwiczak²⁴. Dodatkowo w 1909 roku TCL wydało polski elementarz autorstwa Teodora Bernadzikiewicza kierowany do dzieci poddawanych germanizacji²⁵.

Na przełomie XIX i XX wieku zakres działalności Towarzystwa został rozszerzony, prócz bibliotek tworzono wtedy czytelnie czasopism, a także organizowano wykłady popularyzatorskie i podejmowano inne prace oświatowe. Było to efektem nasilenia polityki germanizacyjnej, co przełożyło się m.in. na powstanie Niemieckiego Związku Kresów Wschodnich (Hakaty), oraz zintensyfikowanie działalności Komisji Kolonizacyjnej. Rząd pruski uderzył ponadto w oświatę, usuwając religię w języku polskim z programu nauczania starszych klas szkół powszechnych. W efekcie doszło do strajku szkolnego, który został brutalnie stłumiony przez zaborcę²⁶. Podczas Walnego Zebrania 3 marca 1909 roku zmodyfikowano więc statut TCL²⁷. Rozbudowano zapisy dotyczące form i metod pracy oświatowej, wykraczając poza organizowanie i prowadzenie bibliotek, a także zadbano o wyższą jakość tej pracy dzięki zaleceniu stosowania nowych środków, np. przezroczy²⁸. W tym czasie „Towarzystwo Czytelni Ludowych stało się jak gdyby polskim Ministerium oświaty w zaborze pruskim”²⁹.

²⁰ 55 lat pracy T.C.L..., s. 5.

²¹ J. Kisielewski, dz. cyt., s. 34.

²² K. Kabziński, dz. cyt., s. 58.

²³ W „Czytelni Ludowej” publikowane były artykuły z zakresu bibliotekarstwa, organizacji komitetów, spraw finansowych itp. Zob. J. Kisielewski, dz. cyt., s. 100–101.

²⁴ J. Kisielewski, dz. cyt., s. 100–101, 143.

²⁵ T. Bernadzikiewicz, *Początki czytania i pisanie czyli Elementarz oraz zajmujące czytanki dla dzieci z obrazkami*, Poznań [1909].

²⁶ K. Kabziński, dz. cyt., s. 25.

²⁷ W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 9.

²⁸ K. Kabziński, dz. cyt., s. 25.

²⁹ 55 lat pracy T.C.L..., s. 7.

Tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej TCL było u szczytu swojego rozwoju. Według sprawozdania za rok 1913–1914 na terenie Wielkopolski działały 1032 biblioteki Towarzystwa, na Śląsku – 157, na Pomorzu i w Prusach Książęcych – 343, na emigracji zaś – 131³⁰.

Podczas wojny władze pruskie zrozumiały, że mimo niewinnej nazwy i nieszkodliwego deklarowanego zakresu działania, TCL jest w rzeczywistości ruchem, który miał skutecznie oprzeć się germanizacji, uratować wiarę i język ojczysty, poczucie odrębności narodowej i obyczaje polskie. Świadczy o tym wypowiedź jednego z komisarzy pruskiej policji Augustyniego: „Bez wątpienia jest Towarzystwo Czytelni Ludowych, wskutek swej na zewnątrz niewinnie wyglądającej działalności, organizacją najniebezpieczniejszą, a w polskiej agitacji najskuteczniejszą”³¹. Inny komisarz, Bömer, powiedział zaś: „Aczkolwiek [Towarzystwo – M.S.P.] unikać usiłuje zagadnień bieżącej polityki i omija agitację pod względem partyjno-politycznym, to jednak stara się ze wszystkich sił szerokie masy entuzjasmować przeszłością narodową i wzbudzać tęsknotę za urzeczywistnieniem przyszłych planów narodowych”³².

Rok 1918 zapoczątkował proces zmian w zarządzaniu TCL, który polegał na dostosowaniu struktury i profilu pracy do regionalnych uwarunkowań. Oprócz Sejmików Oświatowych dotyczących spraw całego Towarzystwa powołano Sejmiki – Zjazdy Wojewódzkie, które były w stanie tę specyfikę uwzględnić³³.

Od 1919 roku Towarzystwo zyskało dodatkowe źródło dochodu, jakim była coroczna akcja zbierania pieniędzy w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja. Działacze TCL wystosowywali apele o wsparcie swoich działań, np. oddział wielkopolski w 1919 roku ogłosił 3 maja „dniem dobrej woli i ofiary” na rzecz oświaty ludu, prosząc jednocześnie o wpłacanie pieniędzy na „Dar Narodowy Trzeciego Maja TCL”. W odezwie tej argumentowano: „wszakże chodzi tu o oświatę, a świątłych i tęgich charakterów w chwili budowania nowego gmachu państwowego więcej niż kiedykolwiek nam potrzeba”³⁴. Regularnie 15 listopada organizowano też kwesty z okazji rocznicy śmierci Henryka Sienkiewicza. Władze państwowe uznały tę datę za Dzień Oświaty Pozaszkolnej. Działacze TCL starali się więc o subwencje od państwa. Ponadto drukowano telegramy, znaczki i inne wydawnictwa,

³⁰ Tamże.

³¹ *Dokąd idziemy? T.C.L. w pracy i boju*, red. K. Milik, Poznań 1937, s. 5.

³² Cyt. za: *55 lat pracy T.C.L...*, s. 8.

³³ K. Kabziński, dz. cyt., s. 61.

³⁴ Apel TCL w Wielkopolsce, w: Akta Komitetu Okręgowego Towarzystwa Czytelni Ludowych w Grodzisku Wlkp. Korespondencja ogólna z lat 1919–1935, Rkp. PTPN 1178, s. 1.

które z jednej strony propagowały działalność TCL, z drugiej zaś stanowiły dodatkowe źródło dochodu³⁵.

Jedną z najważniejszych koncepcji edukacyjnych, którą w okresie międzywojennym zrealizowało Towarzystwo, było powołanie uniwersytetów ludowych, czyli autonomicznych placówek edukacji pozaszkolnej dla młodzieży pochodzącej ze wsi, kształcących na potrzeby tego środowiska przyszłych pracowników oświatowych i kulturalnych. Ich założenia opierały się na wzorcach skandynawskich i były prowadzone w oparciu o reguły samorządności. Mieściły się zazwyczaj we własnych budynkach, zwykle posiadały internaty i przynależne gospodarstwa rolne³⁶. Pierwsza w Polsce tego typu placówka została otwarta 4 października 1921 roku w Dalkach pod Gnieznem i była kierowana przez księdza Antoniego Ludwiczaka³⁷. Duchowny apelował: „Uczyńmy inteligentnym gospodarza, rzemieślnika i robotnika, a usuniemy niedomagania; to zaś stanie się niewątpliwie przez nadbudowę szkoły elementarnej, przez tak zwane Uniwersytety Ludowe”³⁸. W Dalkach kształcono młodzież na dwóch kursach, chłopców na jesienno-zimowym, a dziewczęta na wiosenno-letnim. Realizowano dwa cele: wychowanie oparte na podstawach religii i etyki katolickiej oraz kształcenie z zakresu wiedzy ogólnej (historia Polski, historia wsi polskiej, ekonomia i polityka agrarna, ludność wsi polskiej i jej kultura, zagadnienia Polski Zachodniej, spółdzielczość, biologia, higiena). Realizowano też zajęcia fizyczne (zabawy, gry, gimnastyka), zebrania dyskusyjne, zajęcia świetlicowe i zajęcia praktyczne (np. z gospodarstwa rolnego)³⁹.

Kolejne uniwersytety ludowe TCL utworzyło w Zagórzcu na Kaszubach (8 maja 1926), a dla młodzieży ze Śląska w Odolanowie (1927)⁴⁰. Idea przyjęła się w Polsce i rozwinęła, zwłaszcza w ostatnim pięcioleciu poprzedzającym wybuch drugiej wojny światowej. W Polsce międzywojennej istniało 27 uniwersytetów ludowych działających pod auspicjami różnych organizacji. Nie wszystkie placówki przetrwały jednak do 1939 roku, niektóre z nich zawieszały, a później wznawiały działalność⁴¹.

³⁵ K. Kabziński, dz. cyt., s. 66–68.

³⁶ *Historia wychowania. Wiek XX*, t. 1, red. J. Miąso, Warszawa 1980, s. 156–157, 163–166.

³⁷ J. Kisielewski, dz. cyt., s. 208.

³⁸ Odezwa zarządu TCL w Poznaniu podpisana przez Antoniego Ludwiczaka, Akta Komitetu Okręgowego Towarzystwa Czytelni Ludowych w Grodzisku Wlkp. Korespondencja ogólna z lat 1919–1935, Rkp. PTPN 1178, s. 4.

³⁹ J. Kisielewski, dz. cyt., s. 211–213; *Jednodniówka TCL...*, s. 10.

⁴⁰ J. Kisielewski, cz. cyt., s. 214.

⁴¹ W. Jamrózek, *Uniwersytety ludowe w II Rzeczypospolitej. Zarys problemu*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, t. 19, nr 2, s. 197–198.

W dwudziestoleciu międzywojennym Towarzystwo zaczęło wydawać kilka nowych czasopism: od 1937 roku, obok „Przeglądu Oświatowego”, ukazywał się miesięcznik „TCL w Pracy i w Boju”, który po zmianie tytułu (1938), jako „Ruch Społeczno-Oświatowy” redagował już do wybuchu wojny Karol Milik, dyrektor TCL. W 1923 roku zainicjowano „Uniwersytet Ludowy” – periodyk dla byłych słuchaczy placówek Towarzystwa, stanowiący dodatek do „Przeglądu Oświatowego”. Sami słuchacze uniwersytetów ludowych także mieli własne pismo „Promień” (początkowo kwartalnik, a od 1928 roku dwutygodnik), wychodzące w latach 1925–1930 pod redakcją Andrzeja Wojtkowskiego⁴².

TCL działało do wybuchu drugiej wojny światowej. Jego działalność próbowano reaktywować po jej zakończeniu, na co jednak ówczesne władze Polski Ludowej nie wyraziły zgody. Ostatecznie w 1950 roku rozwiązano Towarzystwo, a jego majątek przeszedł na rzecz skarbu państwa.

Towarzystwo Szkoły Ludowej

Na przełomie XIX i XX wieku nastąpił okres intensywnego rozwoju rozmaitych form organizacji życia społecznego. Na terenie Galicji, znajdującej się pod panowaniem Habsburgów, występowały najdogodniejsze warunki do ich tworzenia. Prowincja ta była jednak regionem ubogim, zacofanym pod względem ekonomiczno-społecznym i oświatowym, brakowało polskich szkół i nauczycieli, a w 1890 roku tereny te zamieszkiwało ok. 67% analfabetów, w ponad 2000 gmin nie prowadzono zaś szkół. Największym atutem Galicji była natomiast autonomiczność, umożliwiająca wprowadzenie języka polskiego do szkół – także wyższych, jak również do urzędów i sądów⁴³. Fatalny stan oświaty na terenie Galicji skłonił postępowych Polaków do podjęcia działań. Zaczęły się wówczas zawiązywać liczne stowarzyszenia społeczne, gospodarcze, naukowe, oświatowe, sportowe i turystyczne⁴⁴, a jedną z największych organizacji działających na tym obszarze było Towarzystwo Szkoły Ludowej (TSL). Powstało ono w 1891 roku na fali obchodów setnej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. W okresie zaborów do jego

⁴² K. Kabziński, dz. cyt., s. 72.

⁴³ M. Bednarzak-Libera, *Rola książki...*, s. 177.

⁴⁴ Na terenie Galicji działały m.in.: Towarzystwo Oświaty Ludowej, Towarzystwo Kółek Rolniczych im. Adama Mickiewicza, Towarzystwo Szkoły Ludowej, Macierz Szkolna Księstwa Cieszyńskiego, Towarzystwo im. Piotra Skargi, Związek Teatrów i Chórów Włociańskich. Zob. M. Stępnowski, dz. cyt., s. 16.

głównych celów należało zakładanie polskich szkół ludowych oraz obrona przed germanizacją, czechizacją i rutenizacją zarówno narodowości, jak i języka polskiej ludności zamieszkującej Galicję, Bukowinę, Śląsk Cieszyński, Morawy i Austrię Dolną.

Statut TSL został zatwierdzony 21 stycznia 1892 roku, a 13 marca zwołano pierwsze Walne Zebranie, na którym wybrano Zarząd Główny⁴⁵ pod przewodnictwem Adama Asnyka oraz powołano Radę Nadzorczą⁴⁶. Kierujące się hasłem „odrodzenia narodowego przez oświatę” Towarzystwo zyskało sympatię wśród osób wywodzących się z różnych warstw społecznych. Miało ono charakter apolityczny i demokratyczny⁴⁷. O jego powstaniu informował „Kurier Lwowski”: „Jako cel główny wytknęło sobie Towarzystwo pomaganie gminom w zakładaniu szkół ludowych, przez udzielanie jednorazowych bezzwrotnych datków lub bezprocentowych pożyczek, udzielanie nagród gorliwym nauczycielom ludowym; wysyłanie wędrownych nauczycieli pomiędzy lud wiejski; zakładanie czytelni i bezpłatnych wypożyczalni po wsiach i miasteczkach”⁴⁸.

Członkowie TSL mogli tworzyć kółka miejscowe. Już w pierwszym roku założono 33 koła zrzeszające ponad 5 tysięcy osób⁴⁹. Początkowo zajmowano się głównie budowaniem własnych szkół i subwencjonowaniem gmin kresowych, które zadeklarowały utworzenie szkoły na swój koszt. Z czasem zakres działalności rozszerzono i zaczęto rozwijać także kierowany do ludności miejskiej i wiejskiej, dzieci, młodzieży oraz osób dorosłych program wychowania pozaszkolnego⁵⁰. W 1903 roku uchwalono istotną zmianę w statucie, gdyż podjęto decyzję o tworzeniu związków okręgowych TSL, co umożliwiło zwiększenie zakresu działalności kół. Rozszerzono też znacząco cele Towarzystwa, uwzględniające już także wydawanie dzieł popularnych, zwoływanie kongresów i wieców oświatowych, zakładanie szkół dla dorosłych analfabetów, ochronek, szkółek początkowych i domów ludowych, urządzenie ludowych wycieczek, koncertów i przedstawień teatralnych.

⁴⁵ Do Zarządu TSL weszli: Ernest Adam, Adam Asnyk (prezes), Wojciech Biechoński, Lesław Boroński (sekretarz), ks. Tadeusz Chromecki, Michał Danielak, Wincenty Jabłoński, Przemysław Kotarski, ks. Józef Kufel, Włodzimierz Lewicki, Józef Łokietek, Mieczysław Pawlikowski, Stanisław Paszkowski, Tadeusz Romanowicz, Jan Rotter, Antoni Ryszard, Jan Skiriński i August Sokołowski (wiceprezes). Zob. Tamże, s. 17–18.

⁴⁶ Do Rady Nadzorczej TSL weszli: Ernest Bandrowski, Adam Doboszyński, Michał Gołąb, Jan Harajewicz i Jan Albert Popper. Zob. Tamże, s. 18.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ *Towarzystwo Szkoły Ludowej*, „Kurier Lwowski” 1892, 6 maja, nr 126, s. 5.

⁴⁹ I. Kosmowska, dz. cyt., s. 8.

⁵⁰ M. Stępowski, dz. cyt., s. 18.

Co ważne, umożliwiono kołom, obok wznoszenia nielicznych i kosztownych budynków szkół publicznych, otwieranie znacznie tańszych i tym samym liczniejszych szkółek początkowych. Robiono to w miejscach, w których nie było warunków do założenia szkoły publicznej, co powodowało, że polskie dzieci były pozbawione szans na pobieranie nauki. Szkołki te prowadzono w budynkach wynajętych lub bezpłatnie użyczonych na ten cel. Pracujący w nich nauczyciele (księża, wykształceni włościanie, dziewczęta, które ukończyły szkołę wydziałową) wykonywali swoje zadania nieodpłatnie lub za niewielkie wynagrodzenie. Liczba tych szkół rosła szybko⁵¹.

Podczas Walnego Zjazdu członków TSL w 1908 roku ułożono statut i stworzono zasady organizacyjne. Na czele Towarzystwa stał Zarząd Główny z siedzibą w Krakowie, w całym kraju funkcjonowały zaś koła, każde z własnym zarządem i zakresem działania w ramach ogólnego statutu TSL. Jak oceniała Irena Kosmowska: „Ta swoboda właśnie daje szerokie pole inicjatywie prywatnej i pozwala wyzyskać pomysłowość jednostek dla ogólnego dobra”⁵². Koła łączyły się w związki okręgowe, których było 17. Zgodę na powstanie każdego Koła musiał wydać Zarząd Główny. Podczas Walnego Zjazdu, który odbywał się co roku w innym mieście, rozpatrywano wnioski i wybierano Zarząd Główny⁵³. Określono również zakres działalności TSL, który obejmował:

1. zakładanie i utrzymywanie polskich szkół ludowych,
2. zakładanie i prowadzenie szkolnych kursów uzupełniających, przemysłowych,
3. zaopatrywanie szkół ludowych w biblioteki i środki naukowe,
4. zakładanie i utrzymywanie szkół średnich i seminariów nauczycielskich z wykładowym językiem polskim,
5. popieranie dalszego kształcenia nauczycieli ludowych za pomocą urządzanych dla nich kursów, odczytów, dostarczenie im książek i czasopism itp.,
6. udzielanie nagród nauczycielom ludowym, odznaczającym się gorliwą pracą i działalnością oświatową pozaszkolną,
7. zakładanie i utrzymywanie burs, ochronek i ogródków freblowskich⁵⁴,

⁵¹ Z. Próchnicki, *Dwudziestopięciolecie Towarzystwa Szkoły Ludowej (3 maja 1891 – 3 maja 1916)*, Lwów 1916, s. 8–9.

⁵² I. Kosmowska, dz. cyt., s. 8–9.

⁵³ Tamże, s. 9–10.

⁵⁴ Ogródek freblowski – zakład wychowania przedszkolnego, którego zasady wychowawcze zostały opracowane w 1837 roku przez Fryderyka Wilhelma Froebela. W tego

8. szerzenie wiedzy wśród ludu wiejskiego i miejskiego i pouczanie go o rzeczach i sprawach bliżej go obchodzących, bądź za pomocą uniwersytetów ludowych, bądź za pośrednictwem nauczycieli wędrownych, oraz poprzez odczyty i pogadanki popularne,
9. zakładanie i popieranie czytelni ludowych i wypożyczalni książek oraz organizowanie bibliotek publicznych i zbiorów naukowych w miastach,
10. zakładanie domów ludowych,
11. urządzenie uroczystych obchodów narodowych oraz ludowych koncertów i przedstawień teatralnych,
12. urządzenie kształcących wycieczek ludowych do godnych widzenia miejsc na ziemiach polskich,
13. wydawanie i wspieranie czasopism ludowych i wydawnictw popularnych,
14. wydawanie własnego czasopisma poświęconego sprawom Towarzystwa i oświaty ludowej,
15. zwoływanie kongresów i wieców oświatowych.⁵⁵

Realizacja tak szerokiego programu wymagała przemyślanego zarządzania oraz współpracy osób zaangażowanych w działania Towarzystwa. Wśród jego członków było wielu przedstawicieli inteligencji: lekarzy, aptekarzy, adwokatów, nauczycieli, a także księży, kupców, rzemieślników, robotników oraz chłopów, burżuazji i ziemiaństwa. Wywodzili się oni z różnych partii politycznych, zarówno z obozu narododemokratycznego, jak i ruchu ludowego czy z ugrupowań socjalistycznych⁵⁶.

Fundusze na działalność pozyskiwano ze składek członkowskich⁵⁷, z darów przekazanych przez społeczeństwo, z zapisów, a także z corocznych masowych zbiórek, jak „Dar Narodowy Trzeciego Maja” i „Dar Grunwaldzki”. Starano się także pozyskiwać subwencje od władz państwowych.

---

rodzaju placówkach kładziono nacisk na wszechstronny i harmonijny rozwój fizyczny, umysłowy i moralny dziecka, rozwijano jego aktywność, samodzielność i umiejętność współżycia z rówieśnikami. Głównymi formami pracy wychowawczej były zabawy ruchowe, śpiew, roboty ręczne. Zob. *Froebel Friedrich Wilhelm*, Encyklopedia PWN, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Froebel-Friedrich-Wilhelm-August;3902862.html> [dostęp: 2.03.2023].

⁵⁵ I. Kosmowska, dz. cyt., s. 9–10; M. Stępowski, dz. cyt., s. 18.

⁵⁶ M. Bednarzak-Libera, *Rola książki...*, s. 178.

⁵⁷ Archiwum Akt Nowych, zespół: Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego; Towarzystwo Szkoły Ludowej, Zarząd Główny i Koło VI im. J. Słowackiego w Krakowie; Załączniki: Dyplom członka – założyciela TSL, sygn. 2/100/0/1.5/78; M. Stępowski, dz. cyt., s. 44–58.

Do ważnych obszarów działalności TSL, obok kształcenia dzieci i młodzieży, należało upowszechnianie oświaty i kultury narodowej wśród osób dorosłych. Oświatę pozaszkolną prowadzono poprzez organizowanie kursów dla analfabetów obojga płci – według danych statystycznych w 1900 roku w całej Galicji problem ten dotyczył 56% ludności. TSL przygotowało i przeprowadziło 113 kursów, w ramach których pod koniec 1910 roku naukę pobierało 3500 osób⁵⁸.

Organizacja zajmowała się również wydawaniem publikacji zwartych, kalendarzy, a także własnego organu prasowego – „Miesięcznika Towarzystwa Szkoły Ludowej” (1901–1906) oraz „Przewodnika Oświatowego” (1907–1939). Pierwszym redaktorem pisma był Stanisław Nowicki, w 1905 roku redaktorem naczelnym został Marian Stępowski, a redaktorami odpowiedzialnymi do 1939 roku byli kolejno: Stanisław Nowicki, Andrzej Nowak, Władysław Kania, Tadeusz Grabowski, Wincenty Wysocki, Marian Gluth, Kazimierz Michalski, Franciszek Urbańczyk, Józef Szul i Stanisław Marcinek⁵⁹. W czasopiśmie zamieszczane były artykuły metodyczne, monografie poszczególnych powiatów pod względem kulturalnym i oświatowym, przegląd pracy oświatowej, tematy popularnych pogadank, teksty popularyzujące ideę oświaty ludowej i informacje o działalności TSL. Pismo docierało do wszystkich kół, szkół i czytelni Towarzystwa, a także do urzędów oraz instytucji społecznych i finansowych⁶⁰.

W czasie pierwszej wojny światowej zniszczonych zostało wiele placówek i instytucji, upadło sporo kół, znacznie ograniczone zostały też źródła dochodów. Towarzystwo nie zarzuciło jednak działalności, a nawet podjęło nowe jej formy, m.in. uruchamiano biblioteki wojenne dla żołnierzy, a do obozów jenieckich i do szpitali wysyłano książki⁶¹.

Po zakończeniu wojny TSL prowadziło aktywność w południowo-wschodnich województwach II Rzeczypospolitej. W wolnej Polsce rozszerzono zakres działalności poprzez organizowanie półkolonii dla dzieci, ale również świetlic, teatrów i chórów włościańskich, prowadzenie Uniwersytetów Powszechnych, przygotowywanie dwutygodniowych kursów dla przodowników czytelni (wszystkie te inicjatywy od 1932 roku), zakładanie

⁵⁸ M. Stępowski, dz. cyt., s. 84, 86.

⁵⁹ A. Lubczyńska, „Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej” (1901–1906) i „Przewodnik Oświatowy” (1907–1939) oraz ich wydawca – Towarzystwo Szkoły Ludowej, w: *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XIX i początkach XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014, s. 247.

⁶⁰ M. Stępowski, dz. cyt., s. 133.

⁶¹ A. Zwiercan-Witkowska, *Towarzystwo Szkoły Ludowej w latach 1891–1939*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2003, R. 53, s. 143.

Powiatowych Bibliotek Centralnych (od 1934 roku), proponowano ponadto kursy zawodowe typu rolniczego dla mężczyzn oraz z zakresu prowadzenia gospodarstwa domowego dla kobiet, a także kursy instruktorskie i zjazdy oświatowe dla kształcenia swoich pracowników⁶². W latach międzywojennych został również wydany *Elementarz Towarzystwa Szkoły Ludowej* autorstwa Stefana Zaleskiego (profesor seminarium nauczycielskiego męskiego w Krakowie) z rysunkami Stanisława Wójcika (nauczyciel szkoły wydziałowej w Krakowie), będący ważną i przydatną pomocą dydaktyczną w nauce czytania i pisania⁶³.

TSL istniało do 1 sierpnia 1940 roku, kiedy to decyzją podjętą przez władze okupacyjne wydano zarządzenie o likwidacji wszystkich polskich fundacji i stowarzyszeń na terenie Generalnego Gubernatorstwa.

Towarzystwo miało ogromne zasługi w zakresie szkolnictwa kresowego. Zdołało zwrócić uwagę społeczeństwa na Kresy, w szczególności na problemy, z jakimi mierzyła się ludność polska zamieszkująca te tereny.

Polska Macierz Szkolna

Czołową organizacją kulturalno-oświatową popierającą rozwój szkolnictwa i oświaty w Królestwie Polskim była Polska Macierz Szkolna (PMS). Pomysł jej utworzenia zrodził się wśród warszawskiej inteligencji związanej z Kołem Wychowawców i Związkiem Unarodowienia Szkół. W efekcie zorganizowanego w lutym 1905 roku strajku szkolnego, skierowanego przeciw rządowej szkole rosyjskiej, tysiące uczniów (dzieci i młodzieży) pozbawiono możliwości uczenia się. Konieczne stało się zorganizowanie polskiego szkolnictwa prywatnego⁶⁴. W rezultacie 28 kwietnia 1905 roku podczas zebrania zwołanego z inicjatywy Józefa Świątkowskiego zdecydowano o stworzeniu Związku Popierania Prywatnego Szkolnictwa Polskiego. Drogą wyborów utworzono złożony z pięciu osób tymczasowy zarząd, a także komisję, w której skład weszli Mieczysław Brzeziński, Paweł Sosnowski, ksiądz Jan Gralewski, Marian Lutosławski i Józef Świątkowski, a jej zadaniem było opracowanie programu⁶⁵. Zebranie założycielskie

⁶² Tamże, s. 144.

⁶³ S. Zaleski, *Elementarz Towarzystwa Szkoły Ludowej*, Kraków 1927.

⁶⁴ J. Pils, *Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej w guberni lubelskiej (1905–1907)*, „Folia Bibliologica” 1990/1991, t. 38/39, s. 71.

⁶⁵ Zebrani (ok. 60 osób) ustalili rezolucję: „Zebrani uważają rozwój polskiego szkolnictwa prywatnego za jedną z najpilniejszych potrzeb chwili obecnej i w celu poparcia

odbyło się 15 maja. W obecności niespełna stu osób przyjęto nazwę organizacji i uchwalono „Ustawę Macierzy Szkolnej Królestwa Polskiego”, wybrano Zarząd Główny, a także Radę Nadzorczą⁶⁶. Prezesem Zarządu Głównego został Antoni Osuchowski, a wiceprezesami Mieczysław Brzeziński i Paweł Sosnowski. Funkcję prezesa Rady Nadzorczej objął Henryk Sienkiewicz⁶⁷.

Członkowie Zarządu Głównego w trakcie trzyletniej kadencji pełnili swoje obowiązki nieodpłatnie, m.in. zarządzali majątkiem i funduszami Towarzystwa, prowadzili kupno i sprzedaż nieruchomości, papierów wartościowych i wszelkich ruchomości, przyjmowali darowizny. Wszystkie te działania dokumentowano i opracowywano w formie sprawozdań rocznych i projektów budżetów⁶⁸. Radę Nadzorczą także wybierano co trzy lata. W zakresie jej obowiązków znajdowało się np. czuwanie nad pracą Zarządu w zgodzie z Ustawą Macierzy, kontrolowanie stanu finansów (przynajmniej raz w roku) oraz ksiąg i protokołów z posiedzeń organów Towarzystwa, w tym Zarządu Głównego. Raporty z prowadzonej przez Radę Nadzorczą działalności przygotowywano w formie sprawozdań rocznych⁶⁹.

W chwili powstania PMS była organizacją tajną, której celem było wspieranie potrzeb polskiego szkolnictwa prywatnego do czasu unarodowienia szkół rządowych w Królestwie Polskim. Zalegalizowana została 21 czerwca 1906 roku⁷⁰. Siedzibą Towarzystwa była Warszawa, a działalność rozciągała się na obszar Królestwa Polskiego⁷¹. Najważniejszym jej celem było krzewienie i popieranie oświaty w duchu narodowym i chrześcijańskim. Główne hasło organizacji brzmiało: „Przez oświatę do wyzwolenia narodu,

---

tego rozwoju drogą zbierania funduszków, czynienia odpowiednich kroków u władz, opracowania i wykonania właściwych projektów przystępują do organizacji Związku popierania prywatnego szkolnictwa polskiego” (*Nasza walka o szkołę polską 1901–1917. Opracowania, wspomnienia, dokumenty*, t. 2, zebrał B. Nawroczyński i in., Warszawa 1934, s. 167–168).

⁶⁶ *Nasza walka o szkołę polską...*, s. 168; *Zebranie przedwstępne. Protokół Nr 41 z 31 maja 1906 roku. M.S.K.P., Nr 1*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 7, 30.

⁶⁷ *Nasza walka o szkołę polską...*, s. 169; *Zebranie założycielskie M.S.K.P. Załącznik nr 9 do protokołu z dnia 15 maja 1905 r.*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 13.

⁶⁸ Ustawa Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej wniesiona do rejestru stowarzyszeń i związków pod Nr. 1, na mocy postanowienia warszawskiej komisji gubernalnej dla spraw stowarzyszeń i związków z d. 11 czerwca 1906 r., s. 4–5, Biblioteka Narodowa DZS XVIIIA 8a.

⁶⁹ Ustawa Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej..., s. 5–6.

⁷⁰ *Nasza walka o szkołę polską...*, s. 171.

⁷¹ Ustawa Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej..., s. 1–2; J. Pils, dz. cyt., s. 72.

przez świadomość obywatelską do niepodległości”⁷². Cele statutowe Macierzy realizowano w rozmaity sposób: poprzez zakładanie, utrzymanie i popieranie różnego rodzaju placówek o charakterze edukacyjnym (tj. ochronek, szkół ludowych, kursów dla dorosłych analfabetów, szkół ochraniarek i seminariów nauczycielskich, czytelni ludowych i bibliotek, szkół średnich i wyższych wszelkich typów), zakładanie domów ludowych dla celów oświaty i zabawy towarzyskiej, urządzenie odczytów i wykładów oraz wydawanie i rozpowszechnianie polskich podręczników i czasopism naukowych, pedagogicznych i ludowych. Dodatkowo kształcącej się młodzieży zapewniano stypendia, zapomogi i wszelką pomoc materialną. Macierz zajmowała się również przygotowaniem projektów budowy szkół i urządzeń szkolnych oraz prowadziła nadzór nad ich wykonaniem, a także organizowała konkursy upowszechniające wiedzę i umiejętności społeczne, w tym propagujące cele Macierzy.

Fundusze na działalność pozyskiwano przede wszystkim z rocznych składek członków. Dodatkowym źródłem finansowania były dobrowolne ofiary członków i darczyńców, darowizny i zapisy. Pieniądze pochodziły również z dochodów z wykładów, odczytów i pogadanek naukowych, z odsetek od kapitału żelaznego (z funduszy specjalnie na to ofiarowanych oraz ze środków przeznaczonych na ten cel przez Zgromadzenie Ogólne), jak również z innych nieprzewidzianych przychodów⁷³. Środki na działalność pozyskiwano ponadto ze zbiórki na „Dar Narodowy 3-go Maja”. W celu rozpoczęcia tej akcji przygotowano odezwę podpisaną przez Henryka Sienkiewicza, w której nawoływano społeczeństwo do uczczenia rocznicy uchwalenia konstytucji wpłatą na rzecz działalności PMS:

Niech każdy Polak od starca do dziecka, od możnego magnata do najuboższego robotnika złoży w tym dniu wedle swej możliwości jakąś ofiarę na ręce Macierzy – na polskie szkoły ludowe; niech [...] zarówno mężczyźni, jak i kobiety wezmą udział w tym szlachetnym dziele, niech pośpieszą choć z najdrobniejszymi datkami, a wówczas dzień trzeciego maja, który stanie się zarazem dniem Macierzy, będzie podwójnym świętem narodowym, bo i pamiątką przeszłości, i błogosławioną siejbą na przyszłość.⁷⁴

⁷² J. Pils, dz. cyt., s. 71.

⁷³ Ustawa Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej..., s. 2.

⁷⁴ *Uczcijmy Pamięć Konstytucji Trzeciego Maja!*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 68–70.

Podczas pierwszej akcji, przeprowadzonej w 1907 roku, zebrano aż 183 724 rubli i 41 kopiejek⁷⁵, dlatego podobne przeprowadzano w latach kolejnych.

Sposób funkcjonowania Towarzystwa był ściśle sprecyzowany i wynikał z zasad, które zostały ustalone przez Zarząd Główny. PMS prowadziła swoje prace w oparciu o koła, będące podstawową komórką organizacyjną⁷⁶. Te miały obejmować niewielki obszar – zwykle jedną miejscowość, a dopiero w miarę możliwości finansowych i organizacyjnych rozszerzać działalność na bliższe lub dalsze okolice. Ich liczba była zmienna, ale zwiększała się, zwłaszcza po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Koła miejscowe – to niezmiernie ważne organy kultury ludu: one skupiają w sobie wszystkie obywatelskie siły kraju, ogniskują wszystkie rozbieżne usiłowania pojedynczych osób dobrej woli, jednoczą wszystkie stany i wszystkie warstwy naszego społeczeństwa przy wspólnej pracy, wskazują plan działania z uwzględnieniem potrzeb i warunków, one wreszcie mają podjąć wykonanie zamierzeń i zdobycie funduszy, potrzebnych do urzeczywistnienia wielkiego zadania kulturalnego odrodzenia narodu.⁷⁷

Najważniejszym celem kół było zakładanie oraz prowadzenie szkół kształcących i wychowujących uczniów w duchu narodowym i chrześcijańskim. Do szkół Macierzy przyjmowano wszystkich chętnych niezależnie od wyznania⁷⁸. Placówki miały przede wszystkim zwalczać powszechne zjawisko analfabetyzmu. Według danych zawartych w spisie ludności przeprowadzonym na terenie Królestwa Polskiego w 1897 roku analfabeci stanowili 75% ogółu mieszkańców⁷⁹.

Celem członków PMS było utworzenie przynajmniej 20 tysięcy szkół elementarnych⁸⁰, otwartych dla dzieci i młodzieży. Szkoły te musiały działać na podstawie pozwoleń uzyskanych od władz administracyjnych przez Zarząd Główny. Nauczać mogły w nich tylko osoby posiadające świadectwa

⁷⁵ *Dar Narodowy 3-maja dla Polskiej Macierzy Szkolnej!*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 68.

⁷⁶ Ustawa Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej..., s. 3.

⁷⁷ *Okólnik z marca 1907 r. w sprawach organizacyjnych, programowych i finansowych*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 60.

⁷⁸ *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 66–67.

⁷⁹ Tamże, s. 61.

⁸⁰ W chwili powstania PMS w Królestwie Polskim istniało ok. 4 tys. szkół elementarnych. Zob. Tamże, s. 133.

nauczycielskie zaaprobowane przez władze Królestwa Polskiego⁸¹. Szkoły początkowe Macierzy miały na celu wychowanie religijne, narodowe i obywatelskie oraz kształcenie fizyczne chłopców i dziewcząt w wieku od 8 lat wzwyż. Wszystkie zajęcia odbywały się w języku polskim. Zarząd Główny wraz z sekcjami ustalił zasady ich tworzenia i funkcjonowania oraz program dla szkół początkowych wiejskich⁸² i miejskich⁸³; opracowano także program czteroletnich seminariów dla nauczycieli szkół elementarnych⁸⁴. Powszechnym problemem społecznym była wówczas niewystarczająca wiedza dotycząca higieny i profilaktyki prozdrowotnej. Aby rozpocząć edukację w tej dziedzinie na szeroką skalę Sekcja Higieniczna PMS przygotowała wskazówki z zakresu higieny szkolnej⁸⁵ i utrzymania porządku w szkołach⁸⁶ oraz zredagowała regulamin dla lekarzy szkolnych⁸⁷. Sama szkoła nie była jednak w stanie czuwać nad higieną i zdrowiem uczniów, niezbędne okazało się wsparcie ze strony rodziców, dlatego wskazówki higieniczne przygotowano również dla nich⁸⁸.

Drugim spośród kluczowych zadań kół PMS była walka z analfabetyzmem. W tym celu powoływane były kursy, których nie realizowano w formule szkolnej, więc nie zachodziła konieczność stosowania się do określonych przepisów. Prowadzono je dla członków danego koła. Aby ułatwić prowadzenie takiej działalności, przygotowano wskazówki, jak uczyć dorosłych analfabetów⁸⁹. Ważnym elementem działań PMS było też organizowanie w prywatnych domach odczytów i pogadanek dla członków

⁸¹ Tamże, s. 54.

⁸² *Ustawa i program szkół początkowych wiejskich Polskiej Macierzy Szkolnej*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 91–101; *Ustawa i program szkół początkowych wiejskich Polskiej Macierzy Szkolnej*, Biblioteka Narodowa XVIII 2b.

⁸³ Szkoły takie, sześcioddziałowe, z osobnymi klasami dla każdego oddziału i z odpowiednią liczbą nauczycieli, miały być zakładane we wszystkich większych miastach, a także przy fabrykach i innych podobnych instytucjach. Zob. M. Brzeziński, *Ustawa i program szkół początkowych miejskich prywatnych*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 101–110.

⁸⁴ M. Brzeziński i in., *Projekt programu Seminarium dla Nauczycieli szkół Elementarnych*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 133–144.

⁸⁵ *Zasadnicze wskazówki z zakresu higieny szkolnej dla nauczycieli szkół początkowych miejskich i wiejskich*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 144–147.

⁸⁶ *Przepisy dotyczące utrzymania czystości i porządku w szkołach początkowych miejskich*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 147–149.

⁸⁷ *Regulamin dla lekarzy szkolnych*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 149–151.

⁸⁸ *Jak dbać o zdrowie dzieci (w wieku szkolnym). Rady i wskazówki higieniczne dla rodziców*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 151–154.

⁸⁹ *Jak uczyć dorosłych analfabetów (Wskazówki, opracowane przez Wydział Oświaty Ludowej Polskiej Macierzy Szkolnej)*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 154–160.

kół. Działania te nie miały charakteru publicznego i nie wymagały specjalnego pozwolenia ze strony władz⁹⁰. Zarząd Główny PMS zadbał jednak o sformułowanie wskazówek, jak zakładać kółka nauczania domowego na wsiach w celu zwalczania analfabetyzmu⁹¹.

Kolejnym obszarem działalności Macierzy było zakładanie oraz prowadzenie bibliotek i czytelni, także niemających charakteru publicznego, lecz tworzonych wyłącznie na potrzeby członków Koła Macierzy, w lokalu zamkniętym należącym do danego koła. Każdy z członków dostarczał posiadane przez siebie książki i czasopisma, które tworzyły zbiór biblioteki i czytelni. Dzięki temu placówki nie podlegały kontroli władz i nie wymagały pozyskania zgody od władz na ich utworzenie⁹².

Rozwój PMS przebiegał dynamicznie. W połowie 1907 roku na terenie Kongresówki 781 kół⁹³ zrzeszało 116 341 osób⁹⁴. Założono wówczas 317 ochronek (dzięki którym wsparto 14 401 osób) oraz 505 bibliotek i czytelni (z których korzystało 400 544 osób)⁹⁵. We wszystkich instytucjach PMS naukę pobierało łącznie 63 tysiące osób. Do końca roku szkolnego 1906/1907 uruchomiono 681 szkół początkowych⁹⁶.

PMS w swojej działalności oświatowej integrowała działaczy wywodzących się z różnych warstw społecznych. W jej szeregach skupiali się ludzie

należący do rozmaitych stronnictw politycznych, rozumiejący, że ponad programami politycznymi jest największy i najważniejszy program: państwowy, że instytucja tego typu jak Macierz temu jedynie programowi służyć musi, tworząc dla Państwa fundament przez kształcenie obywateli.⁹⁷

Decyzją generała-gubernatora warszawskiego 14 grudnia 1907 roku zawieszono funkcjonowanie Macierzy⁹⁸. Wróciła więc ona do swojej dawnej, tajnej formuły, przy czym część projektów – wraz z przekazanym przez

⁹⁰ *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 56–57.

⁹¹ *Wskazówki jak zakładać i prowadzić kółka nauczania domowego po wsiach*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 160–167.

⁹² *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 53–54.

⁹³ *Nasza walka o szkołę polską...*, s. 177; *Sprawozdanie Prezesa A. Osuchowskiego na Ogólnym Zebraniu Polskiej Macierzy Szkolnej w dniu 25 listopada 1907 roku*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 74.

⁹⁴ *Sprawozdanie Prezesa A. Osuchowskiego...*, s. 75, 84; J. Pils, dz. cyt., s. 72.

⁹⁵ *Sprawozdanie Prezesa A. Osuchowskiego...*, s. 74–75, 84.

⁹⁶ *Nasza walka o szkołę polską...*, s. 177.

⁹⁷ J. Stemler, dz. cyt., s. 72.

⁹⁸ *Nasza walka o szkołę polską...*, s. 85–86, 179.

Zarząd Główny PMS majątkiem ruchomym, nieruchomym i gotówką – przejęły inne osoby i zalegalizowane towarzystwa⁹⁹.

Działalność Macierzy wznowiono dzięki inicjatywie prezesa Zarządu Głównego PMS Franciszka Kowalskiego (wybranego w 1908 roku), sekretarza Kazimierza Chełchowskiego oraz Franciszka Radoszewskiego. Odbyło się to na podstawie statutu 26 kwietnia 1916 roku zatwierdzonego przez niemieckiego generała-gubernatora warszawskiego¹⁰⁰. Prezesami Zarządu Głównego w latach 1916–1919 byli kolejno: Franciszek Radoszewski, Juliusz Tarnowski i Michał Karski¹⁰¹. Prezesem Rady Nadzorczej został Alfred Sokołowski¹⁰². Projekty organizacyjne i oświatowe Macierzy w trakcie pierwszej wojny światowej rozwijały się pomyślnie. Mimo podziału obszaru byłego Królestwa Polskiego na dwie strefy okupacyjne, austriacką i niemiecką, udało się zwiększyć liczbę kół organizacji – w 1917 roku, według sprawozdania rocznego, było ich 450, a w 1918 roku liczba ta wzrosła do 500¹⁰³.

Statut Towarzystwa ponownie uchwalono 16 lutego 1917 roku¹⁰⁴. Napisano w nim:

W odrodzonej Ojczyźnie Zarząd Główny PMS położył nacisk na zrewidowanie warunków i metod pracy w zmienionej już gruntownie sytuacji oraz na

⁹⁹ Należały do nich: Seminarium w Ursynowie, Towarzystwo wpisów szkolnych, Towarzystwo Zjednoczonych Ziemianek, Towarzystwo Naukowe w Płocku, Szkoła Ochroniarek J. Marciszewskiej, Towarzystwo Krajoznawcze, Kursy Pedagogiczne Antoniny Walickiej, Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, Towarzystwo Opieki nad Dziećmi oraz osoby przejmujące prowadzenie instytucji utworzonych przez Koła Macierzy. Zob. *Protokół Narady Prawników*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 86; *Nasza walka o szkołę polską...*, s. 184.

¹⁰⁰ Ustawa Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej (Zatwierdzona przez Generał-Gubernatora Warszawskiego d. 26 kwietnia 1916 r.), Warszawa 1916, Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy, sygn. Z218151.

¹⁰¹ *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 173; B. Staniszek, *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w latach 1918–1939*, Lublin 1999, s. 454.

¹⁰² *Nasza walka o szkołę polską...*, s. 183–185; *Protokół Zgromadzenia Organizacyjnego Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej zwołanego przez inicjatorów Towarzystwa, a odbytego w dn. 28 kwietnia 1916 r. w mieszkaniu p. Franciszka Radoszewskiego, przy placu Trzech Krzyży w domu Nr 18*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 174.

¹⁰³ *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 173.

¹⁰⁴ *Statut Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 184–191; Statut Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej uchwalony przez Zebranie Walne w dniu 16 lutego 1917 r. (Zatwierdzony przez Generał-Gubernatora Warszawskiego d. 8 kwietnia 1917 r.), Biblioteka Narodowa Dżs XVIIIA 8a.

szeroką propagandę potrzeby prywatno-społecznej pracy oświatowej, jako też przygotowania pracowników oświatowych spośród polskiej inteligencji rozmaitych zawodów.¹⁰⁵

Inną ważną zmianą było zniesienie 23 października 1919 roku Rady Nadzorczej, prezesem Zarządu Głównego wybrano wówczas Józefa Świeżyńskiego.

Kolejny statut uchwalono 1 czerwca 1930 roku. Podkreślono w nim, że Macierz działa na terenie Rzeczypospolitej Polskiej¹⁰⁶, funkcjonuje poza wszystkimi stronnictwami politycznymi, a jej jedynym zadaniem jest praca na rzecz rozwoju oświaty i kultury polskiej oraz polskiego szkolnictwa¹⁰⁷. W tym okresie Macierz prowadziła: 19 szkół średnich, 57 szkół zawodowych i 89 szkół powszechnych, do których uczęszczało 9445 uczniów. W zakresie opieki pozaszkolnej zaś: 35 burs dla uczącej się młodzieży i 35 ochron, zapewniających opiekę 2426 wychowankom, a w zakresie oświaty pozaszkolnej 920 bibliotek, w których znajdowało się 450 054 książek i odnotowano 711 944 wypożyczenia¹⁰⁸.

W latach trzydziestych XX wieku PMS zmieniała swoje metody działania. Zaczęto współpracę z władzami i urzędami samorządowymi oraz państwowymi w dwóch kierunkach – na rzecz wspierania szkolnictwa w województwach wschodnich, w których była niewystarczająca liczba państwowych szkół powszechnych mogących zapewnić wszystkim mieszkającym tam dzieciom bezpłatną naukę, oraz na rzecz walki z analfabetyzmem osób dorastających i dorosłych. Cel pierwszy realizowano, tworząc w 1934 i 1935 roku sieć 45 opiekuńczych kół PMS na terenie Polski centralnej, te zaś przekazywały wsparcie materialne szkołom Macierzy w województwach wschodnich. Placówki miały uzupełnić sieć szkół państwowych, których było zbyt mało w stosunku do potrzeb. W wielu miejscowościach nie było żadnej szkoły. Sytuacja ta pokazuje skalę związanych z organizacją państwowego systemu

¹⁰⁵ *Statut Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 191.

¹⁰⁶ Obszar dziewięciu województw: warszawskiego, łódzkiego, lubelskiego, wołyńskiego, poleskiego, nowogrodzkiego, białostockiego i wileńskiego.

¹⁰⁷ *Statut Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej uchwalony przez XIII Zebranie Walne Towarzystwa w dniu 1 czerwca 1930 roku w Warszawie*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 192–193; *Statut Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej uchwalony przez XIII Zebranie Walne Towarzystwa w dniu 1 czerwca 1930 roku w Warszawie*, s. 11–27, w: *Statut, regulaminy i przepisy biurowości i księgowości Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 1930, s. 11–27, Biblioteka Narodowa Dżs XVIIIA 8a.

¹⁰⁸ *Nasza walka o szkołę polską...*, s. 185.

szkolnictwa problemów wynikających z niedostatków ekonomicznych niedawno odrodzonego państwa polskiego. Tym bardziej widoczne jest znaczenie projektów podejmowanych na rzecz poprawy tej sytuacji przez Macierz i inne społeczne stowarzyszenia oświatowe.

Cel drugi zrealizowano w 1934 roku, inicjując akcję nauczania „w cztery oczy”. Organizacja nie była w stanie samodzielnie rozwiązać problemu analfabetyzmu, w Polsce dotyczącego ponad 6 milionów dorastających i dorosłych oraz dzieci, które z różnych przyczyn nie mogły uczęszczać do szkoły. Macierz zachęcała więc, by do tej akcji włączyły się wszystkie najpoważniejsze stowarzyszenia społeczne. W listopadzie 1934 roku zorganizowano pierwszy „Miesiąc walki z analfabetyzmem książkowym”, który zakończył się sukcesem. Postulat nauczania analfabetów „w cztery oczy” przyjęło 182 stowarzyszeń. Józef Stemler opracował natomiast *Naukę czytania*¹⁰⁹ – podręcznik do uczenia analfabetów z rysunkami Wandy Romejkówny, który w postaci tablic drukowanych w czasopismach oraz broszur opublikowało w nakładzie pół miliona egzemplarzy Wydawnictwo Polskiej Macierzy Szkolnej¹¹⁰. Akcja miała na celu przede wszystkim zwrócenie uwagi na problem i zainicjowanie walki z analfabetyzmem na szeroką skalę.

W sprawozdaniu z działalności PMS za rok 1937 czytamy, że organizacja liczyła 26 743 członków czynnych, zrzeszonych w 266 kołach na obszarze województwa warszawskiego, łódzkiego, kieleckiego, lubelskiego, wołyńskiego, poleskiego, nowogrodzkiego, białostockiego i wileńskiego. Koła te posiadały 399 czytelników i świetlic¹¹¹. Macierz prowadziła 9 gimnazjów ogólnokształcących (dla 2018 uczniów), 11 gimnazjów i szkół handlowych (dla 1800 uczniów), 10 męskich szkół rzemieślniczo-przemysłowych (dla 1226 uczniów), 11 żeńskich szkół zawodowych (dla 1001 uczennic) oraz 254 szkoły powszechne (dla 11 716 dzieci)¹¹². W ramach opieki nad szkołami i młodzieżą prowadzono 11 burs (dla 307 wychowanków) oraz 23 przedszkola (dla 896 dzieci)¹¹³. Pod względem działalności bibliotekarskiej Macierz mogła się pochwalić prowadzeniem 399 bibliotek stałych i 1633 wędrujących,

¹⁰⁹ J. Stemler, *Nauka czytania. Pomoc dla osoby uczącej czytać analfabetę*, z obrazkami W. Romejkówny, Warszawa 1934.

¹¹⁰ *Stan Polskiej Macierzy Szkolnej w trzydziestolecie jej założenia*, w: *Dzieło samopomocy narodowej...*, s. 205.

¹¹¹ *Organizacja Polskiej Macierzy Szkolnej*, w: *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej w 1937 roku*, „Polska Macierz Szkolna. Organ Polskiej Macierzy Szkolnej poświęcony sprawom Towarzystwa” 1938, R. 22, nr 2, s. 6–7, 9.

¹¹² *Szkolnictwo*, w: *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Polskiej Macierzy...*, s. 11–22.

¹¹³ *Opieka nad szkołami i młodzieżą*, w: *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Polskiej Macierzy...*, s. 23–26.

z liczących 543 567 książek zasobów tych placówek korzystało 55 856 czytelników¹¹⁴. Wszelkie sprawy należało zgłaszać do Zarządu Głównego, którego prezesem był Władysław Sołtan¹¹⁵. Zebrane dane liczbowe niewątpliwie dowodzą wszechstronności prowadzonych działań.

W sposób legalny Macierz funkcjonowała w latach 1905–1907 i 1916–1939, przez dziewięć lat działała natomiast w konspiracji. Wybuch drugiej wojny światowej spowodował zakończenie jej istnienia na terenie państwa polskiego. Oficjalnie stało się to 1 sierpnia 1940 roku, w dniu wydania zarządzenia niemieckich władz okupacyjnych o likwidacji wszystkich polskich fundacji i stowarzyszeń na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Macierz reaktywowano jednak w 1953 roku w Wielkiej Brytanii, czego inicjatorami byli m.in. Władysław Anders, Mira Małachowski i Władysław Kamiński. Dzięki temu idee organizacji do dziś są propagowane poza granicami Polski¹¹⁶.

PMS była organizacją społeczną, której działalność finansowano wyłącznie ze składek członkowskich oraz z darów przekazywanych przez społeczeństwo. Dla celów i kierunków jej pracy kluczowa pozostawała ideologia narodowo-chrześcijańska rozumiana jako system wartości i strategia oddziaływania. Elementami wyróżniającymi Macierz spośród innych organizacji społecznych były: szeroki zakres działalności, duża skuteczność oraz zaangażowanie kilkudziesięciu tysięcy ludzi do pracy w kołach i placówkach oświatowo-wychowawczych.

Zjednoczenie Polskich Towarzystw Oświatowych

W okresie międzywojennym działacze trzech omawianych towarzystw: TCL (kierowanego przez ks. Antoniego Ludwiczaka), TSL (którego prezesem był dr Ernest Adam) oraz PMS (kierowana przez Józefa Świeżyńskiego)¹¹⁷ postanowili nawiązać współpracę. Jej efektem było powołanie 23 maja 1927 roku w Warszawie Zjednoczenia Polskich Towarzystw Oświatowych

¹¹⁴ *Bibliotekarstwo PMS*, w: *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Polskiej Macierzy...*, s. 27.

¹¹⁵ *Organizacja Polskiej Macierzy Szkolnej*, w: *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Polskiej Macierzy...*, s. 9.

¹¹⁶ D. Grabowska-Pieńkosz, *Z badań nad przeszłością towarzystw społeczno-oświatowych na marginesie książki „Rzecz o Polskiej Macierzy”*, „Echo Polesia” 2019, 24 maja, s. 276.

¹¹⁷ J. Kornecki, *Wspomnienia i szkice. Moje wspomnienia i moja wieś rodzinna 1884–1944*, Rkps zNIO 13174/11/3, Mf. 2739, s. 357–362.

(ZPTO)¹¹⁸. Celem tej komórki było utworzenie w przyszłości jednego towarzystwa oświatowego obejmującego swoją działalnością obszar całej Polski. Jego pierwszym prezesem został Józef Świeżyński, a po nim funkcję tę sprawowali kolejno: Ernest Adam, Witold Ostrowski, Adolf Bniński i Władysław Sołtan.

Stowarzyszenie kierowało się w swojej działalności ideologią chrześcijańską i narodową. Jan Kornecki pisze, że dążyło ono „do wciągnięcia do pracy nad podniesieniem oświaty i kultury wszystkich uświadomionych obywateli Polaków, w celu wytworzenia wielkiego aparatu ofiarnej i bezinteresownej pomocy społeczno-oświatowej, który będzie uzupełniał wysiłki państwa polskiego na tym polu”¹¹⁹. Zjednoczenie wyznaczyło sobie szereg zadań: organizowanie oświaty pozaszkolnej dla dorastających i dorosłych w celu zwalczania analfabetyzmu i dokształcania ich; zakładanie i prowadzenie szkół wszelkiego typu na terenach, na których władze państwowe nie mogły ich utworzyć; opieka pozaszkolna dla dzieci i młodzieży polskiej (zakładanie dla nich przedszkoli, świetlic, burs i internatów); współpraca z władzami państwowymi i samorządowymi oraz z organizacjami społecznymi w działaniach i instytucjach mających podnosić poziom kulturalny szerokich grup społeczeństwa polskiego. W organizacji, poza fachowcami z określonych dziedzin, pracowali wyłącznie ochotnicy. Fundusze pozyskiwano ze składek członkowskich, z ofiar społeczeństwa, a także z dotacji rządowych i samorządowych, które przeznaczano na cele specjalne, np. na przedszkola, szkoły czy bursy¹²⁰.

---

¹¹⁸ Zjednoczenie Polskich Towarzystw Oświatowych utworzyło takie organizacje, jak: Towarzystwo Czyteln Ludowych w Poznaniu, Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie, Polska Macierz Szkolna w Warszawie, Polska Macierz Szkolna Ziem Wschodnich z siedzibą w Wilnie, Polska Macierz Szkolna w Gdańsku, Macierz Szkolna Śląska Cieszyńskiego. W późniejszym czasie akces do tej federacji zgłosiło także Towarzystwo im. Piotra Skargi w Krakowie, Towarzystwo Pomocy Polakom za Granicą im. Adama Mickiewicza, Towarzystwo „Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie” z władzami w Warszawie oraz Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. Zob. G. Michalski, *Kierunki zaangażowania Jana Korneckiego w prace zjednoczeniowe polskich towarzystw oświatowych 1923–1935*, „Studia Edukacyjne” 2018, nr 48, s. 161.

¹¹⁹ J. Kornecki, dz. cyt., s. 357–360.

¹²⁰ Tamże, s. 360–362.

Zakończenie

Omawiane organizacje, mimo że działały na innych terenach, znajdujących się pod rządami różnych zaborców, miały wiele cech wspólnych. Poprzez prowadzone inicjatywy edukacyjne, ukierunkowane głównie na zwalczanie analfabetyzmu, dążyły do uświadomienia narodowego ludności polskiej mieszkającej pod zaborami. Realizując hasło „Przez oświatę do wolności”, przyczyniły się do uświadamiania odrębności narodowej, a w dalszej perspektywie – do rozbudzania świadomości politycznej. Początkowo swoją ofertę zaadresowały przede wszystkim do uczniów różnych typów szkół, z czasem rozszerzyły zakres działalności i podjęły inicjatywy skierowane do osób dorosłych.

Organizacje prowadziły swoją działalność głównie dzięki składkom członkowskim, a także dzięki ofiarności społeczeństwa, np. darowiznom, zapisom testamentalnym, dochodom z imprez czy odczytom. Środki pozyskiwały także, organizując coroczne zbiórki (np. „Dar Trzeciego Maja” czy „Dar Grunwaldzki”). Liczono na ofiarności społeczeństwa wynikającą z troski o zachowanie języka i kultury narodowej.

Zrzeszali się w ramach tych organizacji ludzie z różnych środowisk społecznych, należący do rozmaitych ugrupowań politycznych. Łączyła ich idea walki o polskość, bez względu na pochodzenie czy poglądy. Solidarny sprzeciw przedstawiceli różnych warstw społecznych wobec antypolskiej działalności zaborców niewątpliwie dodatkowo ich motywował. W odrodzonej Polsce towarzystwa te działały na rzecz oświaty i kultury polskiej, a także polskiego szkolnictwa. Celem było wówczas wspieranie działań podejmowanych przez władze, odciążanie państwowego systemu edukacji, który wobec istniejących potrzeb okazał się nie dość rozwinięty. Wszystkie towarzystwa wyróżniały się wysoką skutecznością, a inicjatywy podjęte przez ich członków zyskiwały aprobatę polskiego społeczeństwa. Owa skuteczność wynikała też w dużej mierze z ogromnego zaangażowania rzeszy społeczników, dzięki którym możliwe było prowadzenie akcji oświatowej na terenach najbardziej potrzebujących. Członkowie towarzystw dbali o tę efektywność, na bieżąco kontrolując i raportując zarządowi głównemu o postępach. Niejednokrotnie projekty członków tych towarzystw miały charakter pionierski i wyprzedzały działania podejmowane przez władze państwowe.

Oczywiście inicjatywy towarzystw nie dotarły do wszystkich osób potrzebujących i nie mogły całkowicie rozwiązać problemów, z którymi zmagano się społeczeństwo polskie pod zaborami, a także w odrodzonej Polsce. W znaczący sposób przyczyniły się jednak do poprawy stanu oświaty i świadomości narodowej Polaków.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

- Akta Komitetu Okręgowego Towarzystwa Czytelni Ludowych w Grodzisku Wielkopolskim, Korespondencja ogólna z lat 1919–1935, Rkp. PTPN 1178.
- Archiwum Akt Nowych, zespół: Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego; Towarzystwo Szkoły Ludowej, Zarząd Główny i Koło VI im. J. Słowackiego w Krakowie; Załączniki: Dyplom członka – założyciela TSL, sygn. 2/100/0/1.5/78.

OPRACOWANIA

- 55 lat pracy T.C.L. dla Polski 1880–1935. Rzut oka na historię Towarzystwa Czytelni Ludowych, Poznań 1935.
- Bednarzak-Libera Mirosława, *Działalność Towarzystwa Szkoły Ludowej na obszarze monarchii austro-węgierskiej (poza Galicją) w latach 1891–1918*, w: *Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych*, red. E.A. Mierzwa, Piotrków Trybunalski 2002.
- Bednarzak-Libera Mirosława, *Formy działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej na wsi galicyjskiej w latach 1891–1914*, w: *Kultura i oświata na wsi*, red. A. Meissner, Rzeszów 1996.
- Bednarzak-Libera Mirosława, *Oświata pozaszkolna w działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej (1891–1918)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach. Nauki Humanistyczne: Historia” 1996, z. 2.
- Bednarzak-Libera Mirosława, *Rola książki w działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej (1891–1918). Szkic do dziejów książki w Krakowie*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2006, z. 4.
- Bernardzikiewicz Teodor, *Początki czytania i pisanie czyli Elementarz oraz zajmujące cytanki dla dzieci z obrazkami*, Poznań 1909.
- Dzieło samopomocy narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905–1935*, przedm. W. Sołtan, zebrał J. Stemler, Warszawa 1935.
- Grabowska-Pieńkosz Dorota, *Z badań nad przeszłością towarzystw społeczno-oświatowych na marginesie książki „Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej” Hanna Markiewiczowa*, „Echo Polesia” 2019, 24 maja.
- Historia wychowania. Wiek XX*, t. 1, red. J. Miąso, Warszawa 1980.
- Jakóbczyk Witold, *Towarzystwo Czytelni Ludowych 1880–1939*, Poznań 1982.
- Jamrozek Wiesław, *Uniwersytety ludowe w II Rzeczypospolitej. Zarys problemu*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, t. 19, nr 2.
- „Jednodniówka TCL 1880–1945”, Poznań 1945.
- Kabziński Krzysztof, *Funkcja społeczno-wychowawcza i oświatowa Towarzystwa Czytelni Ludowych (1880–1939)*, Wrocław 1985.
- Kisielewski Józef, *Światła w mroku. Pięćdziesiąt lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych 1880–1930*, Poznań 1930.
- Kornecki Jan, *Wspomnienia i szkice. Moje życie i moja wieś rodzinna 1884–1944*, Rkps ZNIO 13174/II/3, Mf. 2739.
- Kosmowska Irena, *Towarzystwo Szkoły Ludowej w Galicji*, Warszawa 1917.
- Milik Karol, *Dokąd idziemy? TCL w pracy i boju*, Poznań 1937.
- Lubczyńska Aleksandra, „Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej” (1901–1906) i „Przewodnik Oświatowy” (1907–1939) oraz ich wydawca – Towarzystwo Szkoły Ludowej, w: *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XIX i początkach XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014.
- Michalski Grzegorz, *Kierunki zaangażowania Jana Korneckiego w prace zjednoczeniowe polskich towarzystw oświatowych 1923–1935*, „Studia Edukacyjne” 2018, nr 48.
- Nasza walka o szkołę polską 1901–1917. Opracowania, wspomnienia, dokumenty*, t. 2, zebrał B. Nawroczyński i in., Warszawa–Cieszyn 1934.

- Padewski L., *Czytelnictwo na Górnym Śląsku*, „Głosy z nad Odry” 1918, R. 1, nr 2.
- Pils Jerzy, *Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej w guberni lubelskiej (1905–1907)*, „Folia Bibliologica” 1990/1991, t. 38/39.
- Próchnicki Zdzisław, *Dwudziestopięciolecie Towarzystwa Szkoły Ludowej (3 maja 1891 – 3 maja 1916)*, Lwów 1916.
- Siedlaczek-Szwed Aleksandra, *Polska Macierz Szkolna jako instytucja społeczna*, w: *Tradycja, teraźniejszość, przeszłość edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej*, red. A. Pękala, A. Leszcz-Krysiak, Częstochowa 2016.
- Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej w 1937 roku*, Warszawa 1938.
- Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1908*, Kraków 1909.
- Staniszek Bogdan, *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w latach 1918–1939*, Lublin 1999.
- Statut Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej uchwalony przez Zebranie Walne w dniu 16 lutego 1917 r. (zatwierdzony przez General-Gubernatora Warszawskiego d. 8 kwietnia 1917 r.)*, Biblioteka Narodowa DZS XVII A 8a.
- Statut Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej uchwalony przez XIII Zebranie Walne Towarzystwa w dniu 1 czerwca 1930 roku w Warszawie*, Warszawa 1930, Biblioteka Narodowa DZS XVII A 8a.
- Statut Towarzystwa Czytelni Ludowych*, wstęp W. Jakóbczak, Warszawa 1980.
- Stemler Józef, *Nauka czytania. Pomoc dla osoby uczącej czytać analfabetę*, z obrazkami W. Romejkówny, Warszawa 1934.
- Stemler Józef, *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności (1905–1925)*. Wydawnictwo jubileuszowe, Warszawa 1926.
- Stępowski Marian, *Towarzystwo Szkoły Ludowej. Jak powstało, co zrobiło i do czego dąży (1891–1911)*. W 20-tą rocznicę powstania Towarzystwa, Kraków 1911.
- Towarzystwo Szkoły Ludowej*, „Kurier Lwowski” 1892, 6 maja, nr 126.
- Warząchowska Bogumiła, *Biblioteki Towarzystwa Czytelni Ludowych w województwie śląskim w latach 1922–1939*. Współpraca z Kościołem katolickim, w: *Zagadnienia wydawnicze – dzieje książki, prasy i bibliotek*, red. W.A. Sitkova, Katowice 2011.
- Zaleski Stefan, *Elementarz Towarzystwa Szkoły Ludowej*, Kraków 1927.
- Zwiercan-Witkowska Anna, *Towarzystwo Szkoły Ludowej w latach 1891–1939*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2003, R. 53.
- Żmichrowska Maria Jolanta, *Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939)*, Olsztyn 1992.

Activities of Selected Associations of a Cultural and Educational Nature for the Polish Society at the Turn of the 19th and 20th Centuries and during the Interwar Period

SUMMARY

The paper describes the activities undertaken by three organisations of cultural-educational character from the turn of the 19th and the 20th centuries to the outbreak of the World War II, namely Towarzystwo Czytelni Ludowych [People's Libraries Society] (the Prussian Partition), Towarzystwo Szkoły Ludowej [The Folk School Association] (the Austrian Partition), and Polska Macierz Szkolna [The Polish Educational Society] (the Russian Partition). The author presents, *inter alia*, the scopes of their activities, effectiveness, mode of financing, budget, and personnel.

KEYWORDS

education history, education, partitions, interwar period, social activities